

RELIGIOSITATS POPULARS, SUBALTERNITATS, EXCLUSIONS I NOVES FRONTERES: A PROPÒSIT DEL SANTET DEL POBLENOU DE BARCELONA

Religiosidades populares, subalternidades, exclusiones y nuevas fronteras: a propósito del Santet del Poblenou de Barcelona

Popular religiosities, subalternities, exclusions and new frontiers: about the Santet of Poblenou in Barcelona

ORIOI PASCUAL PÉREZ

oriolpascual@ub.edu

Universitat de Barcelona

ORCID: /0000-0002-2727-5659

RESUM

Com i què precipita el naixement d'un sant en un cementiri urbà? Quins processos i factors hi intervenen? I, sobretot, què i qui manté viu tal fenomen? A partir de dades històrico-etnogràfiques recollides entre el 2017 i el 2022, el present article exposa el cas del Santet del Poblenou, un Sant canonitzat i elevat als altars a instàncies populars i fora de les estructures de la fe normativa i institucional, la sepultura del qual s'ubica a l'illa IV del departament primer del Cementiri del Poblenou o Cementiri Vell de Barcelona. S'analitzen les condicions del sorgiment d'aquesta devoció a la Barcelona de finals del segle XIX i principis del XX i la seva consolidació com a devoció popular, pròpia de les classes subalternes. En un segon terme, a partir de materials etnogràfics actuals, s'examinen algunes de les continuïtats pràctiques i discursives que han mantingut aquest fenomen fins els nostres dies, sempre com a culte referent de les classes populars barcelonines. L'objectiu és mostrar la importància d'atendre la pràctica religiosa com un àmbit en què s'expressen velles i noves formes d'exclusió social més àmplies, reflectides en àmbits com poden ser l'econòmic, el polític, el mèdic o el familiar; alhora que, tanmateix, constitueix un espai i un instrument per la generació i posterior habitació d'universos simbòlics propis. D'aquesta manera, el que es pretén és desentramar com el cementiri, i en particular la canonització popular d'un sant al cementiri, brinda la possibilitat d'establir una urbanitat que sobrepassa els límits d'allò ordinari, que transcendeix les normes i fronteres de gènere, classe, econòmiques, polítiques, urbanes, que configuren les vulnerabilitats de les què són víctimes els grups socials protagonistes d'aquestes devocions. Fent palès, novament, que la religió pot ser presa no sols com una expressió de resignació davant la misèria real sinó també com una eina de resistència i emancipació.

Paraules clau: sants populars; subalternitat; cementiri; ciutat; Barcelona.

Fecha de recepción: 30/04/2023 · Fecha de aceptación: 28/07/2023 · Fecha de publicación: 03/10/2023

RESUMEN

¿Cómo y qué precipita el nacimiento de un santo en un cementerio urbano? ¿Qué procesos y factores intervienen? Y, sobre todo, ¿qué y quién mantiene vivo tal fenómeno? A partir de datos histórico-etnográficos recogidos entre los años 2017 y 2022, el presente artículo expone el caso del Santet del Poblenou, un Santo canonizado y elevado a los altares a instancias populares y fuera de las estructuras de la fe normativa e institucional, la sepultura del que se ubica en la isla IV del departamento primero del Cementerio de Poblenou o Cementerio Viejo de Barcelona. Se analizan las condiciones del surgimiento de esta devoción en la Barcelona de finales del siglo XIX y principios del XX y su consolidación como devoción popular, propia de las clases subalternas. En un segundo plano, a partir de materiales etnográficos actuales, se examinan algunas de las continuidades prácticas y discursivas que han mantenido este fenómeno hasta nuestros días, siempre como culto referente de las clases populares barcelonesas. El objetivo es mostrar la importancia de atender la práctica religiosa como un ámbito en el que se expresan viejas y nuevas formas de exclusión social más amplias, reflejadas en ámbitos como pueden ser el económico, el político, el médico o el familiar; al mismo tiempo, que constituye un espacio e instrumento para la generación y posterior habitación de universos simbólicos propios. De esta forma, lo que se pretende es desentramar como el cementerio, y en particular la canonización popular de un santo en el cementerio, brinda la posibilidad de establecer una urbanidad que sobrepasa los límites de lo ordinario, que trasciende las normas y fronteras de género, clase, económicas, políticas, urbanas, que configuran las vulnerabilidades de las que son víctimas los grupos sociales protagonistas de estas devociones. Haciendo patente, de nuevo, que la religión puede ser tomada no sólo como una expresión de resignación ante la miseria real sino también como una herramienta de resistencia y emancipación.

Palabras clave: santos populares, subalternidad, cementerio, ciudad, Barcelona.

ABSTRACT

How and what precipitates the birth of a saint in an urban cemetery? What processes and factors are involved in its birth? What and who keeps it alive? Based on historical-ethnographic materials collected between 2017 and 2022, this article presents the case of the Santet del Poblenou, a saint canonised and raised to the altars at the popular request and outside the structures of normative and institutional faith, whose tomb is located on the island IV of the first department of the Poblenou Cemetery. We analyse the conditions of the emergence of this cult in Barcelona at the end of the 19th century and the beginning of the 20th, as well as its consolidation as a popular devotion of the subaltern classes. Secondly, based on current ethnographic materials, we examine some of the practical and discursive continuities that have maintained this phenomenon up to the present day, always as a reference point for Barcelona's working classes. The aim is to show the importance of paying attention to religious practice as a sphere in which old and new forms of broader social exclusion are expressed, reflected in areas such as the economic, political, medical and family spheres; at the same time, however, it constitutes a space of resistance and an instrument to generate and inhabiting symbolic universes of its own. We aim at unraveling how the cemetery, and more particularly the popular canonization of a saint, provides the possibility to establish an urbanity that exceeds the limits of the ordinary and transcends norms and the gender, class, economic, political and urban frontiers that configure those vulnerabilities of which the main social groups practising these devotions are victims. Revealing that religion might be understood not just as an expression of resignation to real misery, but as a tool of resistance and emancipation.

Key words: popular saints; subalternity; cemetery; city; Barcelona.

1. INTRODUCCIÓ

Francesc Canals i Ambrós, popularment conegut com el Santet del Poblenou, és un sant¹ canonitzat a instàncies populars al Cementiri del Poblenou de Barcelona. Es tracta d'un cas paradigmàtic a l'hora d'abordar aquest tipus de canonitzacions donades sempre de forma espontània i a instàncies populars, sense cap esforç o interès institucional². Com el Santet, bona part d'aquestes figures difuntes a les quals s'assignen capacitats miraculoses se les denomina “sants” o “santes” emprant el llenguatge catòlic, i moltes de les persones que es fan presents davant d'un mort en busca dels seus miracles – mitjançant vots, dons i promeses–, entren en consonància amb una tradicional gramàtica catòlica del culte als sants (Delgado Ruiz 1994, 61; Carozzi 2005, 13; Freitas 2007, 62; Colatarci i Vidal 2008, 129).

El present article proposa una aproximació històrico-etnogràfica al culte a la memòria de Francesc Canals i Ambrós, conegut com El Santet del Poblenou. Presenta alguns dels resultats d'una recerca iniciada l'any 2017³, amb l'objectiu de copsar i examinar algunes de les dinàmiques discursives, pràctiques i rituals sorgides a redós d'una figura religiosa no oficial i, en tant que subalterna, aliena a les estructures de la fe normativa i institucional. La metodologia emprada s'ha basat en observacions sistematitzades al Cementiri del Poblenou, on s'hi han realitzat descripcions, entrevistes i converses

¹ Al llarg de l'article, en referir-nos a Francesc Canals i Ambrós amb l'apel·latiu que li és donat de forma popular, el terme apareix en majúscules, emprant indistintament les formules Santet o El Santet. En canvi quan apareix com adjectiu o qualificatiu “sant, santa o santet” resta en minúscula.

² L'acció investigadora de la qual aquí s'informa no és pas un exemple aïllat ni singular. Així ho acrediten els diversos exemples de morts santificats en diversos cementiris urbans documentats arreu del món en l'època contemporània. En aquesta direcció, aquesta recerca dialoga amb etnografies al voltant d'aquests morts santificats, sobretot en països de tradició catòlica i hispànica, com ara a Colòmbia (Losonczy 2001), Veneçuela (Franco 2001; 2009), Argentina (Coluccio 1986; Colatarci i Vidal 2008), Brasil (Calavia Sáez 1996; Freitas 2007; Soares 2019), Cuba (Graziano 2007; Colatarci i Vidal 2008), Mèxic (Flores Martos 2014) entre d'altres. Val a dir, però, que les recerques que s'apropen a aquesta classe de fenòmens als Països Catalans, ara per ara, resulten escarides o bé inexistents i, tanmateix, no es posa en dubte que el cas que presentem és molt probable que no sigui l'únic, com tampoc ho és a la resta de la Península Ibèrica. Trobem, per ara, alguns casos a Portugal (Pais 1994; Pereira 1996; Repolho 2008) i, sense passar per alt, aquell altre “santet” barceloní, conegut popularment com el Capellànet de Sant Andreu.

³ Part dels resultats d'aquesta recerca han estat formalitzats en els meus treballs de final de grau i màster, *Has vist l'esquerda per a tirar los desitjos?: A propòsit d'un Sant Popular en el sí del cementiri urbà; una aproximació etnogràfica al cas del Santet del Poblenou de Barcelona* (Pascual Pérez 2019 i 2021). La seva continuació més recent ha comptat amb el finançament de l'Institut Ramon Muntaner i l'Observatori de Patrimoni Etnològic i Immaterial, a través del projecte *Espiritualitats populars i gènere a Barcelona; el cas del Santet del Poblenou* (2022; ref. AP26/22), que vaig codirigir amb Marta Contijoch Torres. Vull aprofitar per agrair a l'equip de recerca, conformat per Anallely Castañeda Mayuri, Manuel Delgado Ruiz, Berta Escolà Parra, Juan Granero Bellver, Livia Motterle, Carlos Peña Hernandez i Marc Sierra Tirello, la seva tasca i el seu suport en l'execució d'aquest projecte.

informals amb les persones usuàries del cementiri, amb especial atenció als devots del Santet. També s'han consultat arxius, hemeroteques i d'altres fonts secundàries, principalment el Registre Civil de la Ciutat de Barcelona, els arxius de Cementiris de Barcelona i les hemeroteques de *La Vanguardia* i el *Diario de Barcelona*.

Partint d'aquests materials, aquest article analitza les condicions del sorgiment d'una figura i una devoció com la del Santet del Poblenou. En primer lloc, desglossa la història de Francesc Canals i Ambrós a partir de la versió comuna dels fets que els seus fidels expliquen; relat que ha estat transmès de generació en generació i que para compte dels fets que culminarien en la seva mort i posterior canonització. A partir d'aquest relat, s'analitzen les condicions simbòliques i socials que propiciaren el sorgiment d'aquest sant popular com una devoció de la que les classes subalternes n'eren i en són les protagonistes. Finalment, a partir de materials etnogràfics actuals, s'exploren les continuïtats que han permès que la devoció al Santet del Poblenou s'hagi mantingut fins avui dia com una devoció popular. L'objectiu és mostrar la importància d'atendre la pràctica religiosa popular –en el sentit gramscian del terme– en ordre a explorar i analitzar la manera en què es configuren i prenen forma noves i velles formes d'exclusió social, atenent a la manera en què determinades segregacions i fronteres de classe, gènere i origen es fan també presents tant en l'espai del cementiri com en les formes de pràctica i aproximació a allò transcendent, i la manera com tot això pot constituir un espai d'emancipació i resistència de les classes subalternes.

2. FRANCESC CANALS I AMBRÓS. EL SANTET DEL POBLENOU

Tot just tocadetes les quatre de la matinada del dijous 27 de juliol del 1899, a l'edat de de vint-i-dos anys, moria al número 334 del Carrer de València de Barcelona Francesc Canals i Ambrós, víctima d'una malaltia pulmonar. La família del noi provenia de pagès. Els seus avis, originaris de Bellcaire, havien emigrat a ciutat dècades enrere⁴ i, els pares, barcelonins, regentaven, segons la veu popular, un humil negoci de catifes ubicat a la Plaça de la Llana, ben a tocar del domicili familiar al Carrer Princesa.

⁴ Font: Registre Civil de Barcelona.

Segons el relat popular, pels volts dels catorze anys entrà a formar part de l'extensíssima plantilla d'El Siglo⁵ en la categoria de mosso.

Fotografia atribuïda a Francesc Canals 'El santet' exposada en un nínxol particular del cementiri del Poblenou

Font: Oriol Pascual Pérez, 2020

Se'n diu que tal era la seva bondat i caritat envers els més necessitats que ben prompte se'l començà a conèixer entre veïns amb l'apel·latiu d'el Santet, el mateix sobrenom amb què tradicionalment la ciutat havia significat els seus sants, com és el cas de Sant Josep Oriol, qui abans de ser proclamat Beat i després Sant per l'Església Catòlica fou coronat santet per aclamació popular.

Corria el rumor de que el noi, Francesc Canals, posseïa habilitats extraordinàries, com ara facultats curatives o dots premonitòries. Es diu popularment que, mentre encara hi treballava, profetitzà

⁵ Els Grans Magatzems *El Siglo* van ser els més populars de la Barcelona de començaments del segle XIX i XX. L'empresa va ser fundada per Eduardo Conde Giménez, Ricardo Gómez del Olmo i Pablo del Puerto amb el nom de *Conde, Puerto y Cia.* l'any 1881. El negoci s'instal·laria inicialment als números 3, 5 i 7 de la Rambla dels Estudis i 10 i 12 del carrer Xuclà amb una superfície de 2.500m². L'any 1912, en morir Pablo del Puerto, l'empresa passà a denominar-se *Conde y Cia.* i, finalment, l'any 1921 es va convertir en societat anònima sota el nom de *Grandes Almacenes El Siglo S.A.* («Grans Magatzems “El Siglo”. (1881-1932). Rambla dels Estudis 3-7» 2010).

la destrucció d'El Siglo i que, quan els seus caps se n'assabentaren l'acomiadaren sense vacil·lació. Es conta que poc després del seu acomiadament profetitzà la seva pròpia desgràcia i mort i així, en el moment de la seva mort, el seu pare, a qui la veu popular fa invident, recuperaria la visió.

Un cop mort i després de la vetlla, el cadàver del jove finat fou traslladat fins la parròquia de la Puríssima Concepció situada al Carrer d'Aragó i, després d'oïr els responsoris, des d'allí la comitiva fúnebre es dirigí cap al cementiri de l'Est –del Poblenou– per a donar-li sepultura. Així, Francesc Canals i Ambrós fou colgat el 28 de juliol del 1899 al nínxol 1682 de l'illa III, pis sisè, on reposaven les despulles del seu avi patern des del 1876⁶.

D'ençà de la seva inhumació s'escampà arreu el rumor que el noi, després de mort, encara concedia favors des del més enllà. Es conta que foren precisament les seves companyes d'El Siglo les primeres a acudir-hi⁷. D'altres expliquen que van ser les floristes de la Rambla, sempre presents en la història de la ciutat. Totes elles demanaven al noi sant llurs virtuts pietoses per als seus marits. Moltes, en tornar de l'altar duïen al Santet els seus rams de núvia, i així començà a prendre fama també de matrimonier (Prats 2010). De la mateixa manera, un gran flux de gent s'atansava a l'indret en busca de favors gairebé sempre relacionats amb la salut, la feina o l'amor, i el fet és que eren moltes les persones que afirmaven haver-ne obtingut resposta.

La devoció envers aquest personatge, que creà un profund malestar entre les autoritats eclesials del moment, arribà a una situació de tal magnitud i massificació que el propi Consistori, amb la Junta Local de Cementiris, acordaren traslladar-lo a una nova sepultura a peu pla i així provar de descongestionar l'illa III del cementiri. Així, el 17 de setembre del 1908, les restes mortals de Francesc Canals i Ambrós, juntament amb les del seu avi patern, van ser traslladades al que encara és avui és el seu lloc de repòs; illa IV, nínxol 138⁸.

⁶ Font: Registre Civil de Barcelona i Arxius de Cementiris de Barcelona.

⁷ Tot i que no és el tema central d'aquest article, val la pena apuntar la dimensió de gènere del culte al Santet que es manté fins els nostres dies, com és el cas de bona part de les expressions de religiositat popular. La recerca en què es basen aquestes pàgines no ha negligit aquesta qüestió, que serà abordada en futures publicacions.

⁸ Font: Arxius de Cementiris de Barcelona.

Va ser passades tres dècades d'ençà de la seva mort que el diumenge 25 de desembre de l'any 1932, dia de Nadal, cap a dos quarts d'onze del matí, d'El Siglo començà a sortir-ne una densa columna de fum. Els immensos magatzems sucumbiren a les flames sense remei. Al lloc del sinistre hi acudiren les autoritats locals, el President Macià i els consellers; mentre els periodistes s'afanyaven a redactar les cròniques. I, com totes les notícies de tan gran calibre i després de tal terrabastall que commocionà la ciutat sencera, començaren a córrer rumors arreu que paraven compte dels motius i desencadenants de tal catàstrofe. Fou aleshores quan algú recordà l'antiga profecia del noi sant sepultat al Poblenou, que ja aleshores gaudia de gran fama. Aquesta predicció atribuïda a Francesc Canals, qui havia mort trenta-tres anys abans d'aquell fet que trasbalsà la ciutat sencera, és avui el fet més recordat per totes les persones que li reten devoció

Després d'una centúria, les lletres daurades de la làpida de Francesc Canals s'han tornat mig borralludes i, tot i que encara llegibles, sovint queden soterrades sota el cúmul d'expressions en paper que s'han dipositat des de la part superior del vidre, que compta amb una obertura a mode d'urna. Una escletxa transversal parteix la llosa de llarg a llarg. Es diu que tal dia algú intentà profanar-la i, en defensa, la tomba va cridar. Altrament, es conta que tot d'una, un dia la llosa es va esqueixar i, en reparar-la, tornava a obrir-se successivament. Fos com fos, així ha restat, partida pel mig, contant-se popularment que qui la miri amb prou fe i devoció trobarà el do i la gràcia de veure fugaçment la llum del més enllà.

La fama del miracler del Poblenou es manté fins a dia d'avui i l'illa IV del cementiri de l'Est compta visitants que diàriament s'atansen a l'indret per pregar-hi i demanar-li al Santet llur intercessió i favor davant les complicacions que presenta la vida quotidiana: "Salut, feina, amor i que ho puguem explicar"⁹, essent la cerca de la salut el motiu principal pel qual la majoria de devots acudeixen al Santet. Més endavant reprendrem aquesta continuïtat fins els nostres dies.

⁹ Encarna, conversa informal que tingué lloc a l'illa IV del Cementiri del Poblenou el 27/07/2019. Totes les afirmacions i informacions extretes de les entrevistes realitzades s'emmarquen entre cometes. S'ha tractat de mantenir l'expressió original, malgrat eventuais errors gramaticals propis de l'expressió oral. També s'ha mantingut la llengua original en què ells i elles s'expressaren. A petició seva, s'ha mantingut l'anonimat i els noms exposats són ficticis.

3. APUNTS HISTORIOGRÀFICS: LLUITA OBRERA I CANVI SOCIAL A LA BARCELONA DEL XIX

El fenomen sorgit al voltant de Francesc Canals i Ambrós, El Santet del Poblenou, és indeslligable de la història de l'espai que l'acull —el Cementiri del Poblenou, situat al barri del Poblenou i el districte de Sant Martí de la Ciutat de Barcelona—, però també dels fenòmens en què s'emmarcà el sorgiment d'aquesta devoció popular.

Fou ben entrat el segle XIX —i després d'un primer precedent a la segona meitat del segle XVIII d'intentar construir un cementiri fora muralles—, que comença a dibuixar-se l'embrió del cementiri que avui es coneix com del Poblenou. Al 1819 i de la mà de l'arquitecte italià Antonio Ginesi s'alçà el nou Cementiri de Barcelona, beneït pel bisbe Pau de Sitjar el 15 d'abril del 1819. Ginesi projectà una nova necròpolis en sintonia amb els esdeveniments, nous valors i ideals socials que s'anaven imposant a la ciutat gràcies a l'èxit econòmic i l'expansió d'una burgesia ja del tot consolidada. Pensà una necròpolis dividida en parcel·les igualitàries i amb grans espais enjardinats que responien a aquesta tendència de canvi (Martí i López, Català i Bover, i Marín i Silvestre 2007). La imposició del nínxol, és a dir, d'una sepultura individual per a cada persona, atorgaria dignitat i categoria social a aquells que antany eren apilats als fossars. Aquest fet seria posat en judici per amos i patrons, qui es negarien rotundament a enterrar-se a tocar dels obrers.

Amb el pas del temps, aquell cementiri que es va concebre a les afores quedaria totalment absorbit pel nucli urbà de Sant Martí de Provençals, que s'annexiona a Barcelona el 1897.

Durant el segle XIX i bona part del XX, el barri del Poblenou passa a conèixer-se popularment com “l'obrador de Barcelona”, “el barri del fum” o “el Manchester català” per la gran quantitat de fàbriques que allotja. En efecte, resulta impossible entendre el Poblenou sense les cooperatives de consum, una de les senyes d'identitat del que va ser un baluard obrer per antonomàsia i, de Barcelona, el barri proletari per excel·lència (Marchena 2015). És en aquest sentit que no podem separar la història del moviment obrer a Barcelona i Catalunya amb tot el que aquest comportà en relació a la història del Poblenou i el districte de Sant Martí i, per tant, del seu cementiri.

Així, la Barcelona de finals del segle XIX i començament del XX, la que veu néixer precisament el fenomen del Santet, és aquella que transita entre un vell i un nou ordre. Al segle XIX es desferma una crisi d'integració social. A mig camí d'un passat superat i d'un futur encara per conquerir, la societat del XIX transita sense un sistema d'idees comú que solidifiqui i estabilitzi la identitat de la col·lectivitat (Horta 2004, 68). La implementació del sistema de mercat i l'expansió del model industrial, la consolidació de l'Estat burgès, la degradació dels sistemes de vida, la desintegració de les antigues fórmules de producció i reproducció socials i la destrucció dels antics criteris morals, fan que el segle XIX s'esdevingui tot ell una batussa en l'arena social. El Cementiri del Poblenou, ara ja ubicat al bell mig de la urbs, no es veurà exempt de tots aquests cismes radicals i transformadors que afecten la societat.

És en aquest marc, mai aliè a les realitats d'un barri eminentment obrer i on l'anarquisme sembla agafar una gran embranzida, que emergeix la devoció al Santet. La figura del Santet del Poblenou apareix, just al tombant de segle, com la sublimació del prototip exemplar de la cruent realitat de les classes socials subalternitzades. Són aquests sectors els que, com a darrer recurs en el major dels casos i com un instrument de control conceptual en un entorn del tot trasbalsat i trasbalsador (Horta 2004, 30) cerquen en allò transcendent respostes a conflictes i assumptes terrenals. Devocions populars com la del Santet, emergeixen com una conseqüència i una resposta lògica a les condicions materials d'existència dels devots. Malgrat no comptar amb el reconeixement institucional, i segurament precisament per això, la canonització popular de Francesc Canals resulta també una real i practicada alternativa a la fe normativa i a les institucions de poder, tan allunyades de la realitat humana dels sectors socials més vulnerables. Alhora, en el procés ritual, aquests sectors sovint menyspreats poden apropiarse de fragments del passat a través d'un relat que serà transmès de generació en generació i de forma oral i, que a la vegada es renovarà constantment en l'acte del miracle. Una efervescència proletària que entronca amb la que duria a anarquistes, sindicalistes, lliurepensadors i altres obrers, a trobar en els

fenòmens mediúmics formules d'aproximació al sagrat en l'intent de transformar una societat en estat de crisi i violència estructural permanents¹⁰.

Podria semblar agosarat pressuposar que el jove Francesc Canals i Ambrós ja havia tingut en vida algun contacte amb moviments mediúmics, o amb precedents com el de la tomba d'Amalia Domingo Soler (1835-1909), eminent espiritista i un dels referents femenins més importants del lliurepensament espanyol del segle XIX, que esdevingué indret de pelegrinatge. I encara que no seria d'estranyar el fet que Francesc Canals participés en vida d'alguns dels molts ateneus obrers i de tendència espiritista que a finals del segle XIX hi havia a Barcelona i arreu del país, no en tenim, per ara, proves ni tampoc cap indici. De la mateixa forma, no es pot afirmar, almenys a dia d'avui, de forma objectiva, que Canals fos espiritista, ni tan sols que tingués contacte amb el moviment. El que està clar, però, és que remetent-nos al seu context immediat i a tota la documentació etnogràfica, les qualitats miraculoses que se li atribueixen ja en vida, així com la seva enorme bondat, podrien concordar amb la creença espiritista de la connexió entre la moral de la persona i el resultat de les seves pràctiques, tant per la mediumnitat com per al guariment de malalts (Horta 2004, 263). Sigui com sigui, sí que podem dir que les virtuts que se li atribuïen no eren estranyes en el context en què visqué i morí.

4. EL SANTET COM A DEVOCIÓ SUBALTERNA ALS NOSTRES DIES. CONTINUÏTATS I NOVES TENDÈNCIES

Tot i l'estreta vinculació del sorgiment de la devoció al Santet amb el context social, econòmic i polític de la Barcelona de finals del segle XIX i inicis del XX, aquesta es manté fins els nostres dies, i s'ha anat adaptant per incorporar i donar resposta a les noves subalternitats que la capital catalana anava acollint i produint. Entre aquestes, destaquen de manera significativa les vinculades amb l'arribada de població amb bagatge migratori.

¹⁰ Convé assenyalar que l'emergència del culte al Santet i la seva dimensió de classe no poden deslligar-se d'altres precedents. Al llarg del XIX s'havia anat consolidant la vinculació entre l'anarquisme i tot un seguit de corrents filosòfico-espirituals, com l'espiritisme kardecista. Ens remetem aquí als treballs de Gerard Horta (2001; 2004) sobre la qüestió. Pel que fa al cas del Santet, no ens ha de semblar pas anecdòtic tampoc que es documentin durant la primera meitat del segle XX sessions espiritistes dutes a terme a l'interior del cementiri.

La procedència geogràfica de la immigració barcelonina varia considerablement al llarg del segle XX (López Gay i Recaño Valverde 2015). Durant el primer terç, entre el 1901 i el 1925, arriben a Barcelona onades de treballadors provinents d'altres indrets de la Península, majoritàriament de Múrcia, Andalusia, Aragó i també del País Valencià que s'instal·len de forma majoritària en àrees perifèriques, és a dir en zones allunyades del centre històric de la ciutat i l'Eixample, essent el Poblenou un dels barris que més fluxos migratoris acull en aquells temps. És aleshores que comencen a aparèixer els primers nuclis de barraques que, com escriuria Candel, encarnarien l'anhel desesperat d'una gent que a totes passades s'ha estimat més de quedar-se en una terra que no és la seva, en condicions pèssimes però sempre millors que les dels llocs que havien abandonat (Candel 1967, 209).

Arribats als anys 50 del segle XX, allò que fa escassament vint anys eren suburbis de barraques ara ja són barris perifèrics fortament assentats. I, tanmateix, no és d'estranyar que aquests barris perifèrics esdevinguessin espais moltes vegades vistos com insalubres per part de les administracions, el que s'anomenarien "suburbis" ocupats íntegrament per immigrants. Apareixerien aleshores categories subalternitzants com ara "murcianos" o "xarnegos" per a referir-se a aquestes persones, normalment de parla no catalana i procedents d'altres territoris de l'Estat espanyol. Segons uns pocs informants¹¹, és aleshores que comença a forjar-se la creença que Francesc Canals, El Santet, podria ser d'ètnia gitana¹², creença que sembla no haver perdurat fins a dia d'avui. I, amb tot, són precisament aquests "murcianos" i "xarnegos" qui fins a dia d'avui han mantingut viu el fenomen.

El cementiri, com sempre, lligat a la història del barri i per extensió de la ciutat, s'esdevé una frontera pels quatre costats. Pel Nord amb les barraques, a l'Est amb el mar i les barraques del Camí de darrere del cementiri, actualment de Carmen Amaya i que a la vegada limiten amb la paret del ferrocarril costaner (Sensada 2021). A l'oest amb el barri del Poblenou, on comencen a alçar-se edificis d'obra nova. És així com, als anys 70, coincidint amb el "Proyecto de Ordenación Urbana de Barcelona

¹¹ L'afirmació que segueix ha estat recollida en algunes conversacions sobrevingudes a l'illa IV del Cementiri del Poblenou.

¹² Resulta menester precisar que aquesta associació no dona per descomptat que la població gitana sigui necessàriament migrada i menys durant les onades migratòries esmentades. Existeix una llarga presència del poble gitano a Catalunya i no necessàriament associada amb onades migratòries o amb la "pobresa".

afectante al Sector Marítim Oriental”, que naixia a la vegada que el del “Plan de la Ribera” (Mansilla López 2015; Navas Perrone 2016), hi ha un intent de tancament de la necròpolis per part de les autoritats competents. Aquesta decadència del cementiri, que ja acollia molt poques inhumacions, es donà sobretot a partir de l’abandonament per part de la burgesia barcelonina, que, per bé que hi tenien enterrats molts dels seus avantpassats, ja feia dècades que havien abandonat l’indret per enterrar-se al Cementiri de Montjuïc.

En el marc de la Barcelona de Porcioles, el Cementiri del Poblenou es consolida com a espai popular. Seguint la mateixa línia, als anys 90 al cementiri ja no s’hi enterra ningú i representa un greu problema per a l’Administració, que no sap què fer-ne. Tot i així, s’alça al seu voltant la nova Vila Olímpica i és aleshores que el cementiri queda totalment absorbit per la ciutat moderna i de consum. És en aquest marc que la devoció a Francesc Canals es manté, no sense adaptar-se a les noves circumstàncies.

Es diu popularment que va ser a través d’una donació anònima que als anys 2000 s’arranja l’espai on encara avui reposa Francesc Canals, de tal manera que tota l’estructura que ocupa en l’actualitat està composta per un total de vint nínxols abarrotats tots ells d’espelmes, flors i exvots. Tanmateix, aquesta versió certament romàntica podria ser desmentida, ja que tot apunta, sense dades oficials, que va ser Serveis Funeraris de Barcelona qui, aprofitant la reforma i restauració integral del cementiri, va arranjar l’espai per fer-lo més “atractiu”. És en aquest context que el nínxol de Francesc Canals esdevé una de les grans atraccions que el cementiri oferia a la ciutat neoliberal. És en aquest punt que el cementiri s’integra en els seus propis termes a la ciutat com a element de consum i, a partir d’un procés gradual de museïtzació, una atracció turística més, malgrat que ara, anys després, s’hi tornin a celebrar inhumacions.

En l’actualitat, l’illa IV del cementiri del Poblenou constitueix un reducte ciutadà amb els seus propis habitants i veïns, morts i vius. La majoria de morts recents tenen un viu que els vetlla i cada viu hi té un mort per vetllar i, tots plegats, sovint es coneixen entre ells. En aquest sentit, l’illa IV del cementiri del Poblenou se’ns mostra com una sort de gueto suburbà. Malgrat ser conscients que aquest

terme arrossega al seu darrere tot un debat i evolució, l'evoquem en aquest cas per descriure el cementiri com un reducte urbà marginal, que a més d'haver estat configurat a partir del dolor i la tristesa intrínseques al tractament de la mort (Velásquez López 2009, 24), agrupa en el seu interior unes gents molt concretes que provenen a la vegada d'un passat molt concret emmarcat en el que és el barri del Poblenou i Barcelona, i que suposa una concentració urbana altra, que podria retallar-se en tots els sentits, ja fora des de les seves històries de vida, els seus orígens ètnics, nacionals o la seva condició de classe. N'explorem alguns dels seus testimonis.

En Ramiro té 84 anys i va néixer a Puertollano, poble manxec de tradició minera, i és operari de foneria jubilat i vidu. Es defineix a si mateix com a catòlic. A Puertollano va néixer, créixer i es casà. A l'any de contraure matrimoni i degut a la davallada de la indústria minera, emigrà a Catalunya. A Barcelona tingué quatre fills, dos dels quals ara viuen amb ell degut als seus respectius divorcis i una situació econòmica, diu, complicada. En Ramiro visita el Santet de forma gairebé diària. “Yo si no vengo, me encuentro del revés!” (entrevista realitzada a l'illa IV del Cementiri del Poblenou, 25 març 2021), diu. I així cada dia compleix amb la seva promesa. El seu propi ritual diari consisteix a visitar la seva dona sepultada allí, amb qui van estar casats més de quaranta anys i que ara reposa també a l'illa IV del Cementiri. Seguidament, sempre es dirigeix allà on és el Santet, a qui cada dia li duu un parell de ciris en favor de gràcies per un nét que va néixer amb els peus cap endins i, com per la intercessió miraculosa del Santet, va poder caminar: “Mi nieto nació con los pies del revés y ni caminar podía però yo le pedí al Santet, ¡Y mi nieto ahora me corre y todo!”.

La Susana té 56 anys i és nascuda al Poblenou, actualment resideix a Sant Martí. Es cuida de netejar la sepultura del Santet de manera gairebé diària juntament amb en Ramiro, amb qui ara comparteixen amiatat: “Los más allegaos nos conocemos todos” (entrevista realitzada a l'illa IV del Cementiri del Poblenou, 26 març 2021), diu. Explica que ja li ha dedicat dues novenes al Santet, que consisteix en visitar-lo durant nou dies seguits. Té un germà que no gaudeix de bona salut i a voltes se l'endú de visita al Santet i diu que es troba millor.

Devots davant la sepultura d'El Santet

Font: Oriol Pascual Pérez, 2019

L'Alba té 27 anys, actualment és professora de primària. Ella es declara com agnòstica, “no-creient, encara que a vegades penso que hi ha alguna cosa més enllà” (entrevista telefònica, 5 juliol 2020) diu. De fet, matisa que mai s’ha reconegut a ella mateixa com una persona gaire religiosa. En els moments més greus de la pandèmia, però, el seu pare va contraure la Covid-19 i, a punt de perdre la vida, és quan acudí al Santet.

En el context d'una impotència com és la que hem viscut, creure en alguna cosa és un repòs, i ho penso molt, fins i tot a nivell utilitarista.[...] en la pregària jo reposava de la impotència que tenia. I tota aquesta impotència, tota aquesta muntanya de merda, com t’hi enfrontes? Perquè no hi pots fer res, i m’he adonat que és una eina, la pregària, o meditar o digues-li com vulguis, el deixar les coses en mans d’alguna cosa que va més enllà, diguem-li Déu, Santet, esperits o Pachamama [...] És alguna cosa que va més enllà de mi, que em transcendeix, doncs cap al transcendent s’ha dit. (Alba, juliol 2020)

Igualment, el 2018, la Rebeca i en Miguel esperaven un fill i va ser així com el Santet va entrar a la seva vida:

A mí me están haciendo la ecografía a las 13 semanas, voy súper contenta y emocionada para escuchar el corazón de mi bebé y cuál es la sorpresa que me dicen que hay un problema. ¡El problema es que viene con un soplo en el corazón! Y no mejoraba. Me dijeron que a lo mejor tenían que hacerle una operación creo que bastante complicada y más en un neonato, entonces ellos me dijeron que si eso no se solucionaba no tendría una calidad de vida como tendría que ser. Entonces yo estaba con un sinvivir y un día que

vinimos a ver la Enriqueta, [...] Esta mujer es una mujer andaluza que trabajaba en la empresa de mis padres y aún vive aquí (al Poblenou). ¡En esos edificios de aquí del cementerio y le venía aquí a rezar y a hacerle ofrendas! Su marido tenía cáncer y ella le tenía mucha fe, pero el marido no lo pudo sobrellevar. Él era muy fuerte, muy arraigado y ella me decía muchas veces que ella venía y contaba que su marido al final, cuando ya se acabara todo, no sufriera [...] Me contaba que hay una brecha en la tumba. Ella veía la luz verde que dicen que se ve a veces. Como que era el alma del Santet. Piensa que es una mujer muy creyente en estas cosas. Y esta mujer me contaba las historias y todo, pero yo nunca había venido a verlo [...] Fue ella quien me dijo que me pasara por el Santet y yo me vine. ¡Le escribí una carta y pasé mi barriga por su tumba y a la semana siguiente yo me voy a hacer una ecografía y ese soplo se está haciendo más pequeño! (Rebeca, entrevista realizada a l'illa IV del Cementiri del Poblenou, 4 abril 2021)

A partir d'aquí, la Rebeca experimenta un procés de conversió guiat per un seguit d'actes “miraculosos”. Ella, que es declara no-creient “Yo no soy una persona que sea católica ni bautizada”, hi troba un consol enfront d'un embaràs complicat, i encara més davant d'un part que es presentava difícil. A més, es dona el fet que la seva filla no presenta cap de les patologies familiars que hagués pogut heretar amb unes altes probabilitats:

Hoy en día es una niña sana. No tiene soplo, no tiene epilepsia, no tiene absolutamente nada. Nada de lo que yo o mi marido le pudiéramos haber heredado. [...] Mi embarazo fue una serie de catastróficas desdichas. Yo tuve preclamsia, entonces me provocaron el parto antes de tiempo y ella salió perfectamente y nació sana, yo tengo epilepsia, ¿Vale? ¡Y ella no tiene nada! [...] ¿Casualidad? Llámalo como quieras, pero a los cinco meses, ese soplo empieza a hacerse más pequeño, semanalmente más pequeño. Entonces llegó un momento que desapareció y yo le había pedido ese favor al Santet. Y eso para mí ha sido el mayor milagro que él me ha otorgado [...] No me pidas que tenga fe en Dios, ni en Jesucristo, pero a mi Él me lo ha hecho todo, me ha hecho mi pequeño milagro, que es mi hija. (Rebeca, 4 abril 2021)

Des d'aquest moment, la Rebeca es torna assídua a visitar al Santet. Cada dues setmanes el visita de forma incondicional en un acte de reciprocitat enfront dels favors atorgats que ha esdevingut una obligació que la Rebeca, diu, aconpleix de bon grat.

La Teresa té 66 anys i és de Granada: “Criada aquí de toda la vida, però soy de Granada”. La Teresa va estar casada 44 anys amb l'home de qui es va enamorar als catorze i amb qui van tenir dos fills. Ara el visita a l'illa IV perquè va voler donar-li repòs ben a la vora del Santet, a petició pròpia, i també als seus pares i el seu germà “Cuando llegó el momento me los traje aquí” (entrevista realizada a l'illa IV del Cementiri del Poblenou, 19 març 2019), diu.

Al Santet lo conocí a través de una amiga y entonces busqué por internet y la verdad es que llevo como cinco o seis años viniendo. Y cuando llegó el momento me traje aquí a mi marido [...] Mi marido era con quien más me apoyaba. Yo perdí a mi hermano con treinta y uno, y él era mi hijo, mi hermano, mi amigo... Después perdí a mi hermana con treinta y dos y al cabo de solo seis años a mi madre, que no pudo con tanta muerte. Él estuvo ahí siempre y cuando lo perdí me pareció que me moría con él. Cuando a mí me dijeron que mi marido no tenía cura, yo solo le pedí al Santet que mi marido no sufriera. Y mi marido no sufrió [...] Yo estoy en manos de una psicóloga y me aconsejaron que no viniera porque he estado muy

mal. Pero yo cuando vengo me pongo muy relajada [...] Yo tengo fibromialgia y aquí me parece que me lleno de paz y energía positiva. (Teresa, 19 març 2019)

Els testimonis evocats donen compte de la manera en què el culte al Santet del Poblenou segueix viu entre aquells i aquelles en situacions de vulnerabilitat. Figures com la de Francesc Canals emergeixen com una deu de consol i una via d'acció enfront d'incerteses vitals que no poden ser resoltes per les institucions d'Estat. Les persones que es fan presents davant d'un traspassat que fa miracles tot esperant el seu favor, sempre hi duen un propòsit, i, tanmateix, posseeixen una història vital i uns itineraris que els ha dut irrevocablement fins allí. Atenent que no hi ha subalterns, sinó persones que a través de les seves vivències han estat subalternitzades.

Tot i el profund procés de laïcització de les esferes públiques, la secularització de la vida ciutadana i la dissolució d'allò sagrat, allò transcendent irromp a escena allí on les institucions hegemòniques –com la biomedicina, l'escola, la política, la família o inclús les grans religions hegemòniques– no poden arribar-hi. Quan aquests pilars fonamentals de la vida civil contemporània fallen o, si més no, es troben en una permanent absència de les seves funcions, sectors populars fan aflorar manifestacions religioses potser considerades heterodoxes. Al·ludint a configuracions en què es fonen, interseccionen o juxtaposen elements diversos –tradicionals o exòtics, nous, apropiats o imposats–, però sempre nascudes de la necessitat de reaccionar de manera activa als avatars de la vida quotidiana, especialment a les condicions de precarietat i incertesa que, sovint, marquen la vida contemporània a les nostres ciutats.

5. CONSIDERACIONS FINALS. REPENSAR LA SUBALTERNITAT DES DE LA RELIGIOSITAT POPULAR

La història de Francesc Canals i Ambrós, transmesa oralment de generació en generació fins arribar als nostres dies, es troba lligada amb uns moments històrics concrets de la ciutat de Barcelona, així com del barri del Poblenou; fet que comportaria, com en tots els altres casos, un procés de canonització espontània a partir de representacions que es troben en continuïtat i versen al voltant de la

seva mort tràgica i prematura, com la seva situació pòstuma, avui, com a intermediari entre el pla terrenal, profà i de la vida quotidiana i el pla sagrat, transcendent (Freitas 2007, 60).

Així, totes les etnografies que versen sobre aquests difunts (cf. Nota 1 *supra*) ens demostren que les seves morts van marcar un punt disruptiu en la memòria veïnal, esdevenint-se el fet de fer memòria una resposta clara i contra-hegemònica enfront del relat històric oficial, consolidant de nou l'oposició entre memòria popular i la història, en majúscules, canònica i hegemònica. La memòria com allò que despleguen precisament els que es troben per sota o fora de determinades esferes de poder i que reclamen, així, formes de poder ocult a les que d'altres grups, encara que hegemònics, no poden controlar. Aquestes memoritzacions espontànies sacralitzen un espai i el converteixen en una fita, indret de pelegrinatge i devoció, alhora que representen una resposta ràpida, popular i pública a morts inesperades i violentes, remetent-nos a aquella idea de “la mala mort”; és a dir, la mort donada com quelcom inesperat i fruit d'una injustícia, que no sols condemna la persona a la mort biològica sinó també a la indeterminació, la mort esdevinguda una patologia social (Flores Martos 2014, 128; Vigna Vilches 2015, 151; 2018).

Manuel Marzal (2022, 551) parlaria de “cultes autòctons emergents”, per a denominar aquestes expressions amb fortes arrels populars i que comparteixen a la vegada característiques amb el catolicisme popular (Flores Martos 2014, 118). Tanmateix, aquests cultes, gràcies a la seva plasticitat lligada precisament a la seva dimensió popular, guarden paral·lelismes amb formulacions, estructuracions i dinamismes pròpies de l'esoterisme, el xamanisme, l'espiritisme kardecista o d'altres pràctiques New Age. Tot plegat al·ludint a configuracions en les que es fonen, interseccionen o juxtaposen elements diversos que a partir de cert moment, passen a articular-se per produir noves formes de fideisme (Delgado Ruiz 1994, 60), dissolent-se en una espècie de xarxa nebulosa de fronteres difuses (García 2008, 74). Aquestes canonitzacions populars, emergents molt abans d'encetar-se l'època que alguns han insistit en anomenar post-secular¹³, acabarien per integrar-se en tot aquest ventall de noves

¹³ Les anomenades teories de la secularització, en la línia de Taylor (2015) entre d'altres, vaticinaven que la modernitat portaria de la mà una pèrdua de pes de l'esfera religiosa en l'organització quotidiana de la vida social. Aquests plantejaments ja van ser posats en judici per d'altres com Asad (1993; 2003) qui planteja que les teories

espiritualitats. La plasticitat dotada des de la seva dimensió popular, propicia que el fenomen al voltant del Santet del Poblenou pugui anar adaptant-se als canvis i tanmateix entomant les bategades que li ha anat brindant la història.

Més enllà de la seva consideració com a expressió emmarcada dins determinades formes d'allò que diversos treballs han descrit com “religiositat popular” (Delgado Ruiz 1993), amb l'anàlisi del cas d'El Santet s'ha volgut reclamar la conceptualització d'allò popular i la seva ubicació dins la cultura popular, tot vindicant la vigència d'aquelles nocions que havien estat objecte, a partir dels anys 60, de relectura i posada en valor des del marxisme gramscian (Lombardi Satriani 1975; 1978; sobre la necessitat de llur recuperació, Kingman 2017). Des d'aquesta darrera mirada, la noció de cultura popular era emprada per remarcar la capacitat creativa del poble o de col·lectius socials obligats a sotmetre's i obeir, que generaven produccions culturals alienes o enfrontades a la ideologia hegemònica, la pròpia dels dominants i les seves institucions.

Com a sinònim de cultura subalterna, la cultura popular pot ser considerada com el conjunt de maneres de ser, de fer i de pensar pròpies de segments socials en situació de dominats; alienes, indiferents o contràries a la ideologia dominant. És en aquest punt on, l'expressió popular, és a dir, les manifestacions i accions contra-hegemòniques engegades per aquells sectors que es troben allunyats del poder (Modonesi 2010, 51), converteixen el cementiri en un espai on es fa evident com la lluita de classes pot exhortar-se i canalitzar-se a través de particulars relacions amb allò transcendent i no únicament en fórmules establertes en l'esfera política. Són els sectors subalterns —en el sentit advertit fins aquí— els que sovint requereixen la intervenció d'allò transcendent per trobar respostes o solucions a problemes que no poden ser resolts per altres institucions hegemòniques, com són la biomedicina, el sistema politico-judicial, entre d'altres factors o motius. Així, són aquests mateixos sectors qui troben en figures de morts i de mort consol, força i esperança.

de la secularització en la línia de Taylor només serien aplicables a occident i que tanmateix, tampoc descriuen la realitat acuradament ja que encara que en el pla discursiu s'hagi plantejat aquesta pèrdua de pes de l'esfera religiosa en la pràctica mai s'ha donat completament. És en aquesta línia que es posiciona aquesta recerca.

En efecte, la recerca de què dona compte aquest article ha permès advertir els paral·lelismes i connexions que guarden aquests sants-miraclers i les persones que creen i mantenen llurs fams. Sovint, comparteixen el fet d'haver viscut una encarnada subalternitat. La majoria d'aquests morts que fan miracles van ésser, en vida, persones desposseïdes o estigmatitzades, sovint perseguides o ultratjades. És així com, després de la seva mort, les mateixes comunitats que els van acollir en vida i que van ser testimonis, si no partícips, de les seva desgràcia i mort, posteriorment i paradoxalment els elevarien als altars. Aquestes canonitzacions espontànies parteixen de dues lògiques, la primera, com una resposta conseqüent enfront de morts injustes i sobtades, i segons l'altra, resulten figures religioses que en ser invocades responen des d'una reciprocitat de classe.

El cementiri, i en particular la canonització popular d'un sant al cementiri, brinda la possibilitat d'establir una urbanitat que sobrepassa els límits d'allò ordinari, que transcendeix les normes i fronteres de gènere, classe, econòmiques, polítiques, urbanes, que configuren les vulnerabilitats de què són víctimes els grups socials protagonistes d'aquestes devocions. Són precisament aquells sectors socials qui cerquen allí respostes clares, substancials, efectives i duradores, desplegant estratègies i mecanismes d'ascensió social. A través de l'acte ritual i la invocació d'allò transcendent, aquests sectors no sols deixen enre la seva misèria, sinó que aquest contacte esdevé privilegi, acció contra el poder i l'ordre terrenal establert; esdevenint el cementiri –i, en el cas que ocupa aquest article, l'indret on reposa Francesc Canals i Ambrós, El Santet del Poblenou– un baluard i una barricada de pràctiques contra-hegemòniques, un canal que mena cap a l'altra banda. Trencant, a més, la major de les fronteres, aquella que separa la vida i la mort. Fent palès, novament, que la religió pot ser presa no sols com una expressió de resignació davant la misèria real sinó també com una eina de resistència i emancipació. És així, doncs, com des de les ciències socials, la pràctica o esfera religiosa pot ser una via d'entrada per contemplar certes exclusions –velles i noves– i, com es vincula la pràctica religiosa amb l'eix de classe. La religiositat popular pot ser, doncs, una via d'accés a aquestes formes de resistència i capacitació engegades per col·lectius socials subalterns. La figura d'El Santet, tot i que canviant, resulta una devoció clau pel que fa a aquests propòsits; sorgida com una resposta a les necessitats de la classe obrera del

segle XIX però que s'ha anat reformulant per anar donant resposta a les noves subalternitats i exclusions que van sorgint en el marc de la ciutat d'avui.

Exvot de cera ofrenat al Santet

Font: Oriol Pascual Pérez, 2018

Este artículo se debe citar como:

Pascual Pérez, Oriol. 2023. "Religiositats populars, subalternitats, exclusions i noves fronteres: A propòsit del Santet del Poblenou de Barcelona". *Revista [Con]textos*, no. 12 (octubre): 26-48. <https://doi.org/10.1344/contxt.2023.12.26-48>.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Asad, Talal. 1993. "The Construction of Religion as an Anthropological Category". En *Genealogies of religion: discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Asad, Talal. 2003. *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Cultural memory in the present. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Calavia Sáez, Oscar. 1996. *Fantasma falados: mitos e mortos no campo religioso brasileiro*. Série Pesquisas. Campinas, SP, Brasil: Editora da Unicamp.
- Candel, Francesc. 1967. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- Carozzi, María Julia. 2005. "Revisitando La Difunta Correa: nuevas perspectivas en el estudio de las canonizaciones populares en el Cono Sur de América". *Revista de Investigaciones Folclóricas* 20: 13-21.
- Colatarci, María Azucena, i Ricardo Vidal. 2008. "Entre las devociones populares y el culto a los muertos en el paisaje ritual". *LiminaR Estudios Sociales y Humanísticos* 6, no.2: 128-41. <https://doi.org/10.29043/liminar.v6i2.287>
- Coluccio, Félix. 1986. *Cultos y canonizaciones populares de Argentina*. Biblioteca de cultura popular 6. Buenos Aires: Ediciones del Sol.
- Delgado Ruiz, Manuel. 1993. *Las palabras de otro hombre: anticlericalismo y misoginia*. Ensayo. Barcelona: Muchnik Editores.
- Delgado Ruiz, Manuel. 1994. "Els nous moviments religiosos". *L'Avenç*, núm. 185: 58-62.
- Flores Martos, Juan Antonio. 2014. "Iconografías emergentes y muertes patrimonializadas en América Latina: Santa Muerte, muertos milagrosos y muertos adoptados". *Aibr, Revista de Antropología Iberoamericana* 09, no.2: 115-40. <https://doi.org/10.11156/aibr.090202>
- Franco, Francisco. 2001. "El culto a los muertos milagrosos en V El culto a los muertos milagrosos en Venezuela: enezuela: Estudio Etnohistórico y Etnológico". *Boletín Antropológico* 2, no.52: 107-44.
- Franco, Francisco. 2009. *Muertos, fantasmas y héroes: el culto a los muertos milagrosos en Venezuela*. 1a ed. Ciencias humanísticas. Antropología. Mérida, Venezuela: Universidad de los Andes, Consejo de Publicaciones.
- Freitas, Eliane Tânia. 2007. "¿Cómo nace un santo en el cementerio?: muerte, memoria e historia en el noreste de Brasil". *Ciencias Sociales y Religión/Ciências Sociais e Religião* 9, no.9: 59-90. <https://doi.org/10.22456/1982-2650.2512>
- García, Eduardo N. 2008. "Posmodernidad y Religión. 'Nueva Era'". *Teoría y Praxis*, núm. 12: 70-86.
- "Grans Magatzems "El Siglo". (1881-1932). *Rambla dels Estudis* 3-7". 2010. *barcelofilia* (blog). 2010. <http://barcelofilia.blogspot.com/2010/1/blog-post.html>
- Graziano, Frank. 2007. *Cultures of Devotion: Folk Saints of Spanish America*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Horta, Gerard. 2001. *De la mística a les barricades: introducció a l'esperitisme català del XIX dins el context ocultista europeu*. 1. ed. La mirada social 51. Barcelona: Proa.
- Horta, Gerard. 2004. *Cos i revolució: l'esperitisme català o les paradoxes de la modernitat*. 1. ed. Barcelona: Edicions de 1984.

- Kingman, Manuel. 2017. "La noción de cultura popular: Interés de los debates entre los 80 y 90 del siglo XX para reflexionar sobre la contemporaneidad". *Calle 14 revista de investigación en el campo del arte* 12, no.2: 112. <https://doi.org/10.14483/21450706.12359>
- Lombardi Satriani, L.M. 1975. *Antropología Cultural: análisis de la Cultura Subalterna*. Galerna. Buenos Aires.
- Lombardi Satriani, L.M. 1978. *Apropiación y destrucción de la cultura de las clases subalternas*. Nueva Imagen. México.
- López Gay, Antonio, i Joaquín Recaño Valverde. 2015. "Barris i immigració espanyola a la ciutat de Barcelona durant el segle XX". En *Migracions dels segles XX i XXI: una mirada candeliana*, VII: 65-93. Generalitat de Catalunya, Direcció General per a la Immigració Departament de Benestar Social i Família.
- Losonczy, Anne-Marie. 2001. "Santificación popular de los muertos en cementerios urbanos colombianos". *Revista Colombiana de Antropología* 37 (gener): 6-23. <https://doi.org/10.22380/2539472X.1273>
- Mansilla López, José A. 2015. "La Flor de Maig somos nosotros. Una etnografía de la memoria en le barrio del Poblenou, Barcelona". Tesis doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona. <https://tdx.cat/handle/10803/352463?sHow=full>
- Marchena, Domingo. 2015. "La transformació del districte de Sant Martí. El 'Manchester català'". *La Vanguardia*, 23 agost 2015, sec. Sociedad. <https://www.lavanguardia.com/comer/al-dia/20210426/7308801/abogado-tue-pide-dar-razon-rey-marruecos-frente-agricultor-murciano-variedad-mandarina.html>
- Martí i López, Elisa, Lúdia Català i Bover, i María Isabel Marín i Silvestre. 2007. *Un passeig pel cementiri de Poblenou*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.
- Modonesi, Massimo. 2010. *Subalternidad, antagonismo, autonomía: marxismos y subjetivación política*. 1. ed. Colección Perspectivas. Ciudad de Buenos Aires: CLACSO : UBA Sociales Publicaciones : Prometeo Libros : UBA, Facultad de Filosofía y Letras.
- Navas Perrone, Maria Gabriela. 2016. "Utopía y privatopía en la Vila Olímpica de Barcelona: Los impactos sociales de un barrio de autor". Tesis doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/108429>
- Pais, José Machado. 1994. *Sousa Martins e suas memórias sociais: sociologia de uma crença popular*. 1a. ed. Lisboa: Gradiva.
- Pereira, Pedro Teotónio. 1996. *O culto ao Dr. Sousa Martins : um estudo de caso de religião popular*. Alhandra, Portugal: Museu-Casa Dr. Sousa Martins.
- Prats, Joan de Déu. 2010. "El Santet". En *Llegendes històriques de Barcelona*, 174-75. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Repolho, Sara. 2008. *Sousa Martins: ciencia e espiritualismo*. Imprensa da Universidade de Coimbra.
- Sensada, Marta. 2021. "Barraques de rere el cementiri". Blogspot. *Projecte Icària* (blog). 6 juny 2021. <http://projecteicaria.blogspot.com/2012/01/barraquisme-barcelona.html>
- Soares, Hugo Ricardo. 2019. "Narrativas hagiográficas e devoção aos santos: notas sobre a (re)produção simbólica da santidade nos cemitérios". *Religião & Sociedade* 39, no.1: 36-59. <https://doi.org/10.1590/0100-85872019v39n1cap02>
- Taylor, Charles. 2015. *La era secular. Tomo II*. Barcelona: Editorial Gedisa.
- Velásquez López, Paula Andrea. 2009. "Los Cementerios... Territorios

Intersticiales”. *Revista Hacia la Promoción de la Salud* 14, no.2: 24-38.

Vigna Vilches, Sibila. 2015. “Has vist la llum? Diàlegs contemporàneos con el mundo invisible en el Baix Empordà”. *Perifèria. Revista d’investigació i formació en Antropologia* 20 (1): 149. <https://doi.org/10.5565/rev/periferia.459>

Vigna Vilches, Sibila. 2018. “Etnografias extraordinarias Asombros, espectros y otras apariciones en Salto, Uruguay”. Tesis doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/666308#page=1>

* * *